शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

वेणी संहार नाटकम्

वेणीसंहार नाटकस्य रचयितुः स्थितिकालं जीवनवृत्तञ्च वर्णनम्।

संस्कृत कविषु प्राचीन कालादेव आत्म जीवन वृत्त लेखन परिपाटी नासीत्। परं तेषां रचनाभ्यः अन्तः-बाह्य साक्ष्येण च कवेः जीवनवृत्त विषये विचारः करणीयः। वेणीसंहार नाटकस्य रचयिता महाकवि भट्टनारायणः स्वस्य एकमात्र रचना वेणीसंहार नाटकेषु आत्मवृत्त विषये — 'तदिदं कवेर्मृगराज लक्ष्मणो भट्टनारायणस्य कृतिं वेणीसंहार नाटकं', इति विलिखन् मौनमवधारयत्। बाह्य साक्ष्येण भट्टनारायणः कान्यकुब्ज (कन्नौज) देशोद्भवः शाण्डिल्य गोत्रीयो ब्राह्मण आसीत्। क्षितीश वंशावली चरितम्, राजावली, वंगराजघटक- दक्षिणराढीयघटक प्रभृतिषु राजवंशावलीषु भट्टनारायण इतिवृत्ति-विषयकं किमपि प्राप्यते। तदनुसारं वङ्गदेशे सेनवंश प्रवर्तकेन गौडाधिपतिना आदिसूरेण वैदिक अनुष्ठानार्थं कान्यकुब्जदेशात् आहूतेषु पञ्चसु सनातन पण्डितेषु प्रधानः भट्टनारायणः आसीत्। [illegible] आदिसूरः अस्मै पञ्चग्रामान् [illegible] समर्पितवान् एवं अस्मै प्रतिष्ठापयामास। सम्भवतः भट्टनारायणः स्वयमपि वङ्गदेशे एकस्य राजवंशस्य प्रवर्तकः सञ्जातः। सनातन धर्मस्य उत्पीडनात् कान्यकुब्जं परित्यज्य भट्टनारायणः वङ्गदेशमागमत् [illegible] इत्यपि श्रूयते। डॉ० राजेन्द्रलाल मित्रानुसारं बौद्धमतेन प्रभावितो भट्टनारायणः वैदिक सनातनधर्मेषु आस्थिक पण्डितैः पीडितः कान्यकुब्ज देशं विहाय वंगदेशे निवासं कृतवान्।

वेणीसंहारस्य प्रस्तावनायां 'कवेर्मृगराजलक्ष्मणः' इति उल्लेखेन ज्ञातः भट्टनारायणः क्षत्रिय आसीत् इति कथ्यते। परं कवेः मृगराजलक्ष्म इति [illegible] अस्य तथाविधार्थं इति व्याख्यायां धारणेयं निर्मूला सञ्जायते। कविः ब्राह्मणस्य मर्यादारक्षणं सर्वत्र दुर्दशां च प्रदर्शयत्। अतः [illegible] ब्राह्मणः आसीत्।

वेणीसंहार नाटकस्य श्लोकान् सर्वप्रथममष्टम शताब्द्याः उत्तरार्धे सञ्जातः आचार्य वामनः स्वस्य अलंकार सूत्रवृत्तिः नामके ग्रन्थे उदाहरण रूपेण दत्तवान्। काव्यप्रकाश रचयिता मम्मटः स्वकीय काव्यप्रकाश ग्रन्थे, भोजराजः सरस्वती कण्ठाभरणे, ध्वनिकारः आनन्दवर्धनाचार्यश्चापि वेणीसंहारस्य बहून् श्लोकान् उद्धृतवन्तः। परं सप्तमशताब्द्याः पूर्वं नाट्यशास्त्रोल्लेखमपि न चकार। अतः पुष्कवि कालः सप्तमशताब्द्याः अन्तिमभागे अष्टम शताब्द्याः पूर्वभागे एव निश्चीयते। अतेन भट्टनारायणस्य किमपि ज्ञायते। अस्य मातृ-पितृ-विषये नैव [illegible]। परन्तु निःसन्देहमयं योग सांख्य वेदान्त दर्शन छन्दशास्त्र अलंकार विषयेषु निष्णातः प्रसिद्धः आस्तिक पण्डितः आसीत्। वीररस प्रधानः वेणीसंहार नाटकम् महाकवि भट्टनारायणस्य एकमात्र रचना सम्प्रत्युपलब्धाऽस्ति। इति

उपेन्द्र झा

14/10/20

एसो० प्रो० साहित्य

एम० आर० एम० महाविद्यालय

[illegible]

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

पूर्वमेघदूतस्य श्लोक व्याख्या

'तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥'

श्लोकोऽयं पूर्वमेघदूतस्य कविकालिदासप्रणीतस्य मेघदूतस्य पूर्वमेघभागादुद्धृतः अस्ति। अस्मिन् श्लोके कविः कथयति यत् - स्वप्रिया विरह कातरो यक्षः कतिपयान् मासान् रामगिरौ (चित्रकूट पर्वते) व्यतीत्य आषाढस्य प्रथम दिवसे आश्लिष्टसानुं मेघं ददर्श।

तस्मिन् अद्रौ, अबलाविप्रयुक्तः कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः कामी, सः कतिपयान् मासान् रामगिरौ व्यतीत्य आषाढस्य प्रथम दिवसे आश्लिष्टसानुं मेघं ददर्श वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं मेघं ददर्श।

तस्मिन् = रामगिर्याः प्रदेशे, अद्रौ = शैले, अबलया = अतिकृशकायया पत्न्या वा अबला अर्थात् स्त्रिया विप्रयुक्तः = विरहितः, कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः - कनकस्य = सुवर्णस्य वलयः = कटकः (कङ्कणः) कनकवलयं = सुवर्णनिर्मित कटकः, भ्रंशेन = पतितेन, रिक्तः = शून्यः प्रकोष्ठः = करमध्यम् यस्य सः कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः = स्वर्णनिर्मित कटकपतित शून्य करमध्यम्। कामोऽस्यास्तीति कामी = कामनायुक्तः = कामुकः, सः = यक्षः, कतिचित् = कतिपयान् मासान् = त्रिंशद्दिनसमूहान् अष्टौ मासान् इति भावः, नीत्वा = व्यतीत्य, आषाढस्य = एतन्नामकस्य मासस्य, प्रथमदिवसे = कृष्णपक्षस्य प्रतिपदतिथौ, आश्लिष्टः = आक्रान्तः सानुः = शिखरः येन सः आश्लिष्टसानुः तं आश्लिष्टसानुं = आक्रान्त शिखरम्, वप्रक्रीडासु = उत्खात केलिषु, परिणतः = संलग्नः गजः = करी ('तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः' इति हलायुधः) तैः इति वप्रक्रीडापरिणतगजः प्रेक्षितुं योग्यः प्रेक्षणीयः = दर्शनीयः, इति वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयम् = उत्खात केलिषु तिर्यग्दन्त प्रहार करिदर्शनीयम्, मेघम् = वारिवाहम् ('अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः' इत्यमरः) ददर्श = अपश्यत्। अत्र संसृष्टिरलङ्कारः मन्दाक्रान्ता छन्दः अस्ति।

उपेन्द्र दत्त

14/10/20

एसो० प्रो० साहित्य

रा० उ० सं० महावि०

मुरकसेना, झाँसी

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

'उपमा कालिदासस्य' इत्युक्तेः अभिज्ञानशाकुन्तलमाधारीकृत्य विवेचनम्

यद्यपि महाकविना कालिदासेनोत्प्रेक्षा-रूपक-समासोक्ति-विभावना-विशेषोक्ति-स्वभावोक्ति-अतिशयोक्ति-अप्रस्तुतप्रशंसाऽर्थान्तरन्यासादि अलंकाराणां प्रयोगः प्रशस्तरूपेण कृतोऽस्ति तथापि उपमायाम् अलङ्कारस्य सूक्ष्मतत्त्वनिवेशवैलक्षण्यं दृष्ट्वा आलोचकैः 'उपमा कालिदासस्य' प्रकटितमस्ति। यद्यपि उपमायाः प्रयोगो न हि केवलं कालिदासेनैव कृतोऽस्ति अपितु सर्वैरेव कविभिः उपमाप्रयोगः कृतोऽस्ति तथापि कालिदासीयोपमायां यथा वैलक्षण्यमस्ति न तथाऽन्येषाम्। अत्र उपमायाः भेदाष्टकमस्ति यत् —

(1) सजीवस्य सजीवेनोपमा (2) सजीवस्य निर्जीवेनोपमा (3) निर्जीवस्य सजीवेनोपमा (4) निर्जीवस्य निर्जीवेनोपमा (5) अमूर्तस्य मूर्तेनोपमा (6) मूर्तस्य अमूर्तेनोपमा (7) अमूर्तस्य अमूर्तेनोपमा (8) मूर्तस्य मूर्तेनोपमा चेति।

अभिज्ञानशाकुन्तलतः एतेषामुदाहरणं यथा —

(1) सजीवस्य सजीवेनोपमा यथा — मृगानुसारिणो राज्ञो मृगानुसारिणा पिनाकिनोपमाऽत्रैव दृश्यमानाऽस्ति —

'कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम्॥'

पतिगृहं गन्तुमुद्यतां शकुन्तलामाशीर्वचसा समाश्वासयन् महर्षिः कण्वः कथयति यत् — 'ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव।
पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पुरुमवाप्नुहि॥'

अत्र शर्मिष्ठया शकुन्तलायाः उपमा सजीवस्य सजीवेनोपमा प्रकृष्टतरमस्ति।

सजीवस्य निर्जीवेनोपमा यथा — कविः राज्ञो मुखेन धृतवल्कलायाः शकुन्तलायाः कर्कशवृन्तजालवेष्टिताया विकचसरसिजायाः कमलिन्योपमया किंचच्च अलंकारमातनोतीति सहृदयाः विभावयन्तु —

'कठिनमपि मृगाक्ष्याः वल्कलं कान्तरूपं न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति।
विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मुक्तकण्ठं निजमिव कमलिन्याः कर्कशं वृन्तजालम्॥'

शकुन्तला शरीरस्य निर्जीवेन विटपादिनोपमा यथा —

'अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्॥'

निर्जीवस्य सजीवेनोपमा यथा — कविः सूत्रधारमुखेन अभिज्ञानशाकुन्तलायां निर्जीवस्य गीतस्य मृगेणोपमा प्रतिपादयति यथा —

'तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा॥'

निर्जीवस्य निर्जीवेनोपमा यथा — निर्जीवस्य क्षौमस्य निर्जीवेनेन्दुनोपमा यथा — 'क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतम्'

एवमेव निर्जीवस्य राज्यस्य निर्जीवेनातपत्रेणोपमा यथा —

'नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम्॥'

एवमेवान्याः अपि उपमा द्रष्टव्याः सन्ति। अनेन चोपमाप्रयोगेन अभिज्ञानशाकुन्तलं किमपि विशिष्टमेव स्थानं बिभर्ति।

उपेन्द्र झा
14/10/20
असि० प्रो० साहित्य
रा० उ० प्रा० महावि०
धुरेवड़ेला, पूर्णियाँ